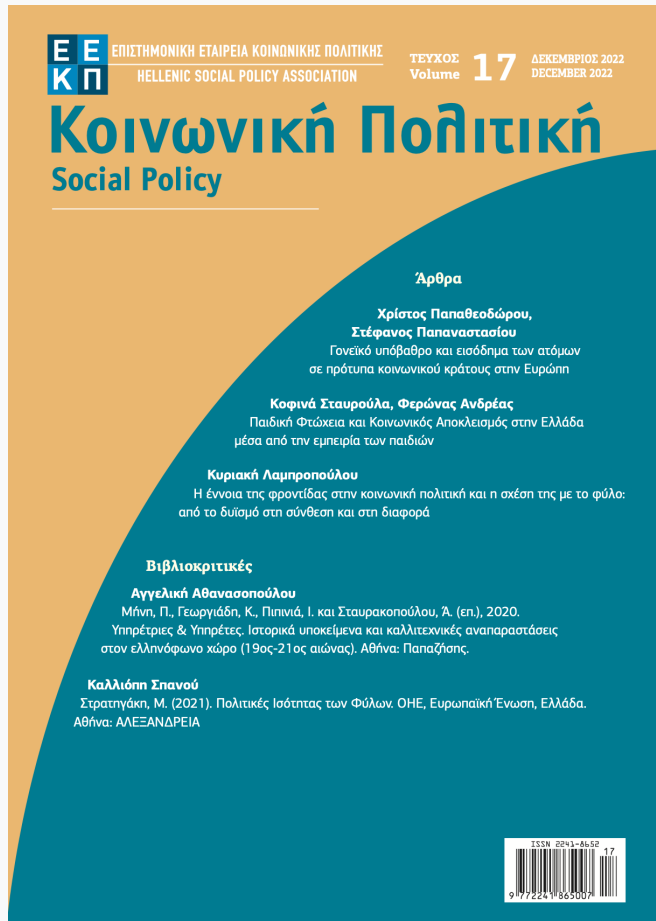

Social Policy

Vol 17 (2022)

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα μέσα από την εμπειρία των παιδιών

Σταυρούλα Κοφινά , Ανδρέας Φερώνας

Copyright © 2023, Σταυρούλα Κοφινά , Ανδρέας Φερώνας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Κοφινά Σ., & Φερώνας Α. (2023). Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα μέσα από την εμπειρία των παιδιών. *Social Policy*, 17, 15–33. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ee kp/article/view/32799>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα

**Χρίστος Παπαθεοδώρου,
Στέφανος Παπαναστασίου**

Γονεϊκό υπόβαθρο και εισόδημα των ατόμων
σε πρότυπα κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη

Κοφινά Σταυρούλα, Φερώνας Ανδρέας

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα
μέσα από την εμπειρία των παιδιών

Κυριακή Λαμπροπούλου

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο:
από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Βιβλιοκριτικές

Αγγελική Αθανασοπούλου

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Α. (επ.), 2020.
Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις
στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας). Αθήνα: Παπαζήσης.

Καλλιόπη Σπανού

Στρατηγάκη, Μ. (2021). Πολιτικές Ισότητας των Φύλων. ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα.
Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα μέσα από την εμπειρία των παιδιών

Κοφινά Σταυρούλα

Κοινωνική Λειτουργός- Κοινωνική Επιστήμονας, Διδάκτορας Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Φερόνας Ανδρέας

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Περίληψη

Αντικείμενο του άρθρου είναι η εις βάθος διερεύνηση της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα από την οπτική των παιδιών που τη βιώνουν. Παρουσιάζει δεδομένα εμπειρικής έρευνας της παιδοκεντρικής προσέγγισης στην οποία συμμετείχαν 432 μαθητές 10-15 ετών και πραγματοποιήθηκε σε σχολεία φτωχών γειτονιών της Αθήνας, με κύρια μέθοδο τα focus groups και τριγωνοποίηση με ατομικές συνεντεύξεις, τοπικοποιημένα ποσοτικά δεδομένα και παρατήρηση στο πεδίο. Η έρευνα προσδοκά να εισάγει τη φωνή και την οπτική των παιδιών στην επιστημονική συζήτηση και στις πολιτικές για τη παιδική φτώχεια στην Ελλάδα, η οποία κυριαρχείται από ενήλικες θεωρήσεις και στατιστικά μεγέθη, αφήνοντας συκοπισμένες τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των φτωχών παιδιών. Τα παιδιά στην έρευνα εστιάζουν στην ανισότητα δύναμης με τους ενήλικες ως κύρια αιτία των πολλαπλών αποκλεισμών που βιώνουν μέσα στη φτώχεια και αναδεικνύουν τα ζητήματα των στεγαστικών και χωρικών ανισοτήτων, της ρήξης με την παιδική ζωή όταν αναγκάζονται σε εργασία με ενήλικους όρους, του στίγματος της φτώχειας και της εσωτερίκευσης του κοινωνικού αποκλεισμού που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές τους σχέσεις.

Λέξεις κλειδιά: παιδική φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, παιδική εργασία, παιδοκεντρική έρευνα, παιδική αυτενέργεια

Abstract

The subject of the article is the in-depth investigation of the child poverty and social exclusion in Greece from the children's perspective. It presents data from an empirical child-centered research that took place in schools of poor neighborhoods of Athens, in which 432 students, aged 10-15

participated and the main research method was focus groups with triangulation via individual interviews, localized quantitative data and field observation. The research hopes to introduce the voice and perspective of children in the scientific discussion and policies for child poverty in Greece, which is dominated by adult views and statistics, leaving the real living conditions of poor children obscured. Children in the research focus on power inequality with adults as the main cause of their multiple exclusions experienced in poverty and highlight the issues of housing and spatial inequalities, abruption with childhood when forced to work in adult terms, of stigmatization and internalization of social exclusion that characterizes their social relationships.

Keywords: child poverty, social exclusion, child labor, child centered research, child agency

1. Εισαγωγή

Η παιδική φτώχεια αποτελεί ένα μη αποδεκτό και κοινωνικά πιεστικό πρόβλημα. Σχεδόν οι μισοί άνθρωποι που βρίσκονται σε ακραία φτώχεια ανά τον κόσμο είναι παιδιά (UNICEF, 2019). 1 στα 8 παιδιά στις χώρες του ΟΟΣΑ μεγαλώνουν σε φτώχεια, ενώ στις αναπτυσσόμενες χώρες τα φτωχά παιδιά αποτελούν το 1/3 του πληθυσμού τους και το 50% των φτωχών (Unicef & GCCP, 2017). Στην Ελλάδα, η πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση έπληξε κυρίως την ευημερία των παιδιών λόγω της δραματικής επιδείνωσης των υλικών όρων της διαβίωσής τους (Ματσαγγάνης, 2017). Ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού έφτασε να αφορά σχεδόν το μισό παιδικό πληθυσμό της χώρας (Φερώνας, 2019) (38,1% το 2013, 30,5% το 2019) μια πρωτοφανή εμπειρία για τα ελληνικά δεδομένα, όπου παραδοσιακά η στήριξη των οικογενειακών δικτύων είχε ως αποτέλεσμα την αρνητική συσχέτιση της φτώχειας με την ύπαρξη παιδιών στο νοικοκυριό (Μπτεράκος, 2008).

Σε θεωρητικό επίπεδο, παρατηρείται μια σταδιακή μετάβαση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για την παιδική φτώχεια από τις μονοδιάστατες προσεγγίσεις στις πολυδιάστατες και από τις υλικές εκφάνσεις στις κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες και στην σύνδεση με τον κοινωνικό αποκλεισμό (Main & Bradshaw, 2014; Vizard et al, 2018; Frazer & Marlier, 2007; Ridge, 2002; Van der Hoek, 2005). Στην κυρίαρχη θεώρηση, κεντρικά ζητήματα στην φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό των παιδιών, αποτελούν η διαγενεακή μεταβίβαση του μειονεκτήματος της φτώχειας από τους γονείς στην επόμενη γενιά και στην ενήλικη ζωή των παιδιών (D'Addio, 2007; Tisdall et al, 2006; Bradbury, 2003), η σχολική συμμετοχή και ενσωμάτωση των φτωχών παιδιών (Hick et al, 2007; Klasen, 2001) και η οικογενειοκεντρική διαχείριση της παιδικής φτώχειας κατά το κυρίαρχο πρότυπο παιδικής προστασίας και διαβίωσης (Ridge & Millar, 2000; Feeny & Boyden, 2004). Πρόκειται όμως για την προσέγγιση του προβλήματος από την οπτική του κόσμου των ενηλίκων.

Τα τελευταία χρόνια ο προσανατολισμός προς τις συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις και ο λόγος των δικαιωμάτων, έχουν επηρεάσει και την έρευνα για την παιδική φτώχεια η οποία εστιάζει στην ανάδειξη του λόγου των παιδιών, ως άμεσα ενδιαφερομένων. Οι παιδοκεντρικές ποιοτικές έρευνες, που ξεκίνησαν από τις αναπτυσσόμενες χώρες για να αναπληρώσουν το έλλειμ-

μα ερευνητικών δεδομένων γύρω από τα παιδιά¹, έχουν βρει ευρεία αποδοχή και στις ανεπτυγμένες χώρες. Πρόκειται για νεωτερικές προσεγγίσεις της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που εστιάζουν στην ανάδειξη της φωνής και της γνώμης των παιδιών ως περιθωριοποιημένη ομάδα λόγω της υπαγωγής τους στην εξουσία των ενηλίκων (Abrams & Christian, 2000; Abrams & Killen, 2014). Στο πλαίσιό τους κεντρικά ζητήματα που έχουν αναδειχθεί είναι ο πολυδιάστατος αποκλεισμός που παράγει η διαβίωση σε υποβαθμισμένα περιβάλλοντα (Bartlett, 2011; Gill, 2008), τα θεσμικά και άλλα εμπόδια από τον κόσμο των ενηλίκων που καθλώνουν τα παιδιά στη φτώχεια (Micklewright, 2002; Ridge & Millar, 2000; Ridge, 2006b; 2002; Feeny and Boyden, 2004) η παιδική αυτενέργεια (Spencer, 2010; Ruddick, 2003; Redmond, 2009) ο συχνός εξαναγκασμός σε διαφορετικούς παιδικούς βίους μέσα από την πρώιμη ανάληψη ενήλικων ρόλων (εργασία, μητρότητα κ.α.) (Feeny & Boyden, 2004; Micklewright, 2002; Ridge, 2002) και το στίγμα της φτώχειας και η περιθωριοποίηση στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών (Eisenberger et al, 2003; Hutchison et al, 2007) λόγω αδυναμίας να ακολουθήσουν το κυρίαρχο πρότυπο διαβίωσης και κατανάλωσης (Davis & Ridge, 1997; Elliott & Leonard, 2004; Boyden et al., 2003)

Το άρθρο που παρουσιάζουμε μελετά ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στην φτώχεια από την οπτική παιδιών που μεγαλώνουν σε υστερημένα περιβάλλοντα. Αποτελεί νεωτερική προσέγγιση για την ελληνική ερευνητική πραγματικότητα στην οποία κυριαρχεί η μονοσήμαντη στατιστική απεικόνιση του προβλήματος και ο λόγος των ενήλικων φροντιστών (γονείς, εκπαιδευτικοί, επαγγελματίες κοινωνικής πρόνοιας). Οι εμπειρικές μελέτες με υποκείμενα παιδιά που έχουν αναφορές στην παιδική φτώχεια είναι ελάχιστες² με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε ελάχιστα για τη ζωή τους μέσα στη φτώχεια.

Στην ενότητα 2, περιλαμβάνεται επισκόπηση της βιβλιογραφίας παιδοκεντρικών ερευνών για την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό με βασικά συμπεράσματα από τη διεθνή βιβλιογραφία, εστιασμένα στις αναπτυγμένες χώρες καθώς και τη μικρή ελληνική βιβλιογραφία παιδοκεντρικών ερευνών που σχετίζονται με την υλική υστέρηση. Στην ενότητα 3, αναλύεται η μεθοδολογία και στην ενότητα 4 τα βασικά συμπεράσματα της παιδοκεντρικής ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήσαμε. Στην ενότητα 5, στη συζήτηση συσχετίζουμε τα ερευνητικά συμπεράσματα με τη διεθνή βιβλιογραφία και την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα προκειμένου να επαληθεύσουμε την προστιθέμενη αξία της έρευνας και την ερευνητική χρησιμότητα του παιδικού λόγου στην ανάδειξη εκφάνσεων του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στην παιδική φτώχεια καθώς και στην παραγωγή χρήσιμων πολιτικών για την ανάσχεσή του.

1. Στις περισσότερες χώρες του φτωχού Νότου δεν υπάρχουν συστήματα απογραφής για τα παιδιά (π.χ. καταγραφή γεννήσεων) με συνέπεια οι υπερεθνικές παρεμβάσεις για την παιδική φτώχεια να στερούνται δεδομένων. Οι παιδοκεντρικές μεθοδολογίες προσέφεραν λύση σε αυτό το πρόβλημα (Feeny & Boyden, 2004)

2. Mouriki et al, 2007; Doliopoulou, 2013; Christopoulou, 2014; Burgi-Golub & Sumara, 2015; Akrivou et al, 2016; Hatzichristou et al, 2016; Akalestou & Dafermos, 2016

2. Παιδική φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: επισκόπηση της βιβλιογραφίας

Οι παιδοκεντρικές προσεγγίσεις της παιδικής φτώχειας έχουν αναδείξει την αδυναμία των ενήλικων ερευνητικών προσεγγίσεων να διαφωτίσουν τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των φτωχών παιδιών και την αξία της οπτικής των ίδιων των παιδιών ως ειδικών στην κατανόηση των πολλαπλών μειονεξιών και αποκλεισμών μέσα στη φτώχεια.

Έρευνες αυτής της προσέγγισης, αναδεικνύουν πως τα παιδιά βαθμονομούν υψηλότερα τις συνέπειες της φτώχειας στις κοινωνικές τους σχέσεις σε σχέση με την υλική υστέρηση που βιώνουν (Backett-Milburn et al, 2003) αγωνιούν να συμβαδίζουν με τους συνομηλίκους τους στο πρότυπο διαβίωσης (Middleton et al, 1994; Daly and Leonard, 2002) και περιορίζονται κοινωνικά, εξαιτίας της οικονομικής αδυναμίας να ακολουθήσουν συνήθειες για την ηλικία τους κοινωνικές δραστηριότητες (Willow, 2002). Σε επισκοπήσεις εμπειρικών ερευνών για την παιδική φτώχεια στην Μεγάλη Βρετανία (βλ. Ridge, 2009; Millar & Ridge, 2001; Attree, 2006; Griggs & Walker, 2008) διαπιστώνεται ότι η εύκολα αναγνωρίσιμη μεταξύ συνομηλίκων οικονομική και υλική μειονεξία, καθιστά τα φτωχά παιδιά ευάλωτα σε σχεσιακούς αποκλεισμούς, και σχετίζεται με συναισθήματα ντροπής, θλίψης και φόβου για συγματισμό, παρενόχληση και κοινωνική απομόνωση. Στις έρευνες αυτές αναδεικνύονται επίσης στρατηγικές επιβίωσης των παιδιών μέσα στη φτώχεια που εκφράζονται με περιστολή αναγκών και επιθυμιών και ανάληψη πρόσθετων ευθυνών για να βοηθήσουν τους γονείς τους (οικιακές δουλειές, φύλαξη αδελφών κ.α.) για να εξασφαλίσουν χαρτζιλίκι ή για να στηρίξουν το οικογενειακό εισόδημα. Η εργασία των παιδιών ως στρατηγική, αναφέρεται στις έρευνες άλλοτε θετικά διότι μέσα από την εξασφάλιση χρηματικών πόρων συμβάλλει στην ανεξαρτησία και στην κοινωνική τους συμμετοχή (Middleton et al, 1994; Roker, 1998; Daly and Leonard, 2002; Ridge, 2002; Morrow, 2001a) και άλλοτε αρνητικά, ιδίως σε υποβαθμισμένες περιοχές ακραίας φτώχειας όπου η εργασία των φτωχών παιδιών συνδέεται με δυσμενείς όρους και με παράγοντες εκτός του ελέγχου των παιδιών (Shropshire & Middleton, 1999; Roker, 1998).

Σε ανασκόπηση αμερικάνικων ερευνών (βλ. Quint et al, 2018) οι εμπειρίες των παιδιών αναδεικνύουν έντονα το στίγμα της φτώχειας λόγω ελλείψεων σε βασικά και συμβολικής αξίας αγαθά καθώς και εξαιτίας της προνοιακής εξάρτησης. Η ψυχική υγεία των γονέων, η θέση τους στην εργασία αλλά και η ποιότητα διαβίωσης στη γειτονιά τους, αναγνωρίζονται ως σημαντικές συνιστώσες αποκλεισμού ή ενσωμάτωσης από τα ίδια τα παιδιά.

Σε πολλές έρευνες μελετάται η οικογένεια ως φορέας αποκλεισμού των παιδιών μέσα από την αρνητική επίδραση που ασκεί η φτώχεια στην ποιότητα της γονεϊκής φροντίδας (Evans, 2004; Ghate and Hazel, 2002; Van der Hoek, 2005; Luby et al, 2013) και στο πρότυπο διαπαιδαγωγίας των παιδιών (Lareau, 2003). Παιδιά χωρίς γονείς, χωρίς επαρκές υποκατάστατο γονέα ή ανήλικοι γονείς θεωρούνται τα πιο αποκλεισμένα (Unicef & GCCP, 2017) και καταλήγουν «αόρατα» λόγω της αντισυμβατικής, κατά τα κυρίαρχα πρότυπα, διαβίωσης (Vizard et al., 2018).

Άλλες έρευνες αναδεικνύουν τους αποκλεισμούς στο σχολικό περιβάλλον οι οποίοι είναι τόσο θεσμικοί όσο και σχεσιακοί και αφορούν σε εμπόδια που εντείνουν τη σχολική αποχή και εγκατάλειψη όπως είναι η συμμετοχή των φτωχών παιδιών σε σχολικές δραστηριότητες που έχουν αντίτιμο ή κόστος, το στίγμα της φτώχειας, ο σχολικός εκφοβισμός, εμπόδια από έμφυλες, φυλε-

τικές, πολιτισμικές και άλλες διακρίσεις που αναπαράγονται μέσα στα σχολεία (Killen & Rutland, 2011; Hutchison et al, 2007; Feeny & Boyden, 2004; Ridge, 2003; 2006b).

Μια πληθώρα ερευνών στη βιβλιογραφία³, έχει αναδείξει επίσης τη διάσταση του χωρικού αποκλεισμού προβάλλοντας τις συνέπειες από τη διαβίωση σε υποβαθμισμένες γειτονίες (neighborhood effect) όπου η διαρκής έκθεση σε κινδύνους και οι ανταγωνιστικές κοινωνικές διεργασίες μεταξύ κυρίαρχης κουλτούρας (mainstream culture) και προτύπου του δρόμου (street norms) σχετίζονται στενά με σχολική αποτυχία, πρόσβαση σε φτωχό πολιτισμικό, διανοητικό και κοινωνικό κεφάλαιο, χαμηλό αυτοέλεγχο επιθετικότητα και παραβατικότητα, που υπονομεύουν τις κοινωνικές συναναστροφές των παιδιών.

Υπάρχει τέλος η βιβλιογραφία που αφορά στις επιπτώσεις της παιδικής φτώχειας σε ατομικό επίπεδο. Σε μια παιδοκεντρική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού των Adelman et al. (2003), αναδεικνύεται ότι η εισοδηματική φτώχεια ή η υλική στέρηση, συνδέεται με περιορισμένες φιλοδοξίες σταδιοδρομίας και επιπτώσεις στη συναισθηματική ευημερία των παιδιών που εκφράζονται με αυξημένα συναισθήματα μοναξιάς και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Σε άλλες έρευνες αναδεικνύεται ότι η απόρριψη στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών, η συνεχής ματαίωση προσδοκιών και η αδυναμία ατομικών επιτευγμάτων, εκβάλλουν σε χρόνιο στρες, κατάθλιψη, φόβο για bullying, έλλειψη κινήτρων για σχολική επιτυχία, χαμηλές προσδοκίες από τη ζωή και απαισιοδοξία (Griggs & Walker, 2008, Ridge, 2003; 2006b; 2009; Juvonen & Graham, 2001). Η ανάλυση των Hutchison et al, (2007), ταξινομεί τις αποκρίσεις των παιδιών στον αποκλεισμό σε *αντικοινωνικές και επιθετικές αποκρίσεις, κοινωνικά αποδεκτές και συμβιβαστικές αντιδράσεις και παθητικές - ηπιπαθείς αποκρίσεις* όπου τα παιδιά υποβάλλονται σε αυτοαποκλεισμό, αποδεσμεύονται δηλαδή συναισθηματικά και κοινωνικά, για να προστατευτούν από το στιγματισμό και την ψυχολογική πίεση.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, λίγες παιδοκεντρικές εμπειρικές έρευνες συνδέονται με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ο πολύ μικρός αριθμός συμμετεχόντων. Πριν την οικονομική κρίση εντοπίσαμε μία παιδοκεντρική έρευνα για την παιδική φτώχεια των Mouriki et al (2007), στην οποία συμμετείχαν 22 παιδιά από μονογονεϊκές οικογένειες. Οι περισσότερες έρευνες με παιδιά έλαβαν χώρα στην καρδιά της οικονομικής κρίσης και μελετούν τις επιπτώσεις της στην παιδική ευημερία. Η έρευνα της Ντολιοπούλου (2013) μελετά τις κοινωνικές, ψυχολογικές, συναισθηματικές και οικονομικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε 10 νήπια. Έρευνα της Christopoulou (2014) σε 35 μαθητές Δημοτικού σχολείου με εργαλείο τη ζωγραφική διαπιστώνει ότι τα παιδιά βιώνουν φόβο και ανασφάλεια από το σοκ της οικονομικής κρίσης και ανακυκλώνουν τον πεσιμισμό των ενηλίκων. Οι Burgi-Golub & Soumara (2015) ερευνούν τις επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα με τη χρήση της τέχνης (θέατρο και ζωγραφική) σε παιδιά 10 & 12 ετών και διαπιστώνουν υλική υστέρηση και αυξημένο άγχος. Έρευνα των Ακρίβου κ.α. (2016) για την οικονομική κρίση σε 10 μαθητές με ερωτήσεις τύπου Likert, αναδεικνύει τις αρνητικές αλλαγές στις καθημερινές συνήθειές των παιδιών και την υλική υστέρηση. Επίσης το 2016 σε έρευνα των Hatzichristou C., Issari P., Yfanti T. (2016) για την ευημερία των παιδιών μέσα στην κρίση, με συνεντεύξεις και ομάδες εστίασης σε 25 μαθητές, αναδεικνύονται ο φόβος για το μέλλον και ο προσανατολισμός των παιδιών στην απόδραση, μέσα από τη μετανάστευση

3. Aber et al, 2001; Bartlett, 2011; Bartlett & Minujin, 2009; Coulton & Pandey, 1992; Duncan & Brooks-Gunn, 2000; Fauth et al, 2007; Small & Newman, 2001; Mc Kenrick, 2014; Horgan, 2009, Brooks-Gunn, Duncan, & Aber (Eds.), 1997; Forbes & Sime, 2016; Sampson et al., 1997; Juvonen & Graham, 2001; Lewis, 1968 κ.α.

στο εξωτερικό. Τέλος στην ανασκόπηση ερευνών των Ακαλέστου & Δαφέρμου (2016) διαπιστώνεται η απουσία εστιασμένων ερευνών για τις συνθήκες και την ποιότητα διαβίωσης των παιδιών στην Ελλάδα και ο αρνητικός αντίκτυπος της ύφεσης στα παιδιά, ιδιαίτερα εκείνα που ανήκουν σε ευάλωτους πληθυσμούς όπως είναι τα παιδιά σε φτώχεια. Τέλος πρέπει να καταγραφούν πρόσφατες μελέτες ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας της ομάδας CW Smile για την κατάρτιση ενός δείκτη για την παιδική ευημερία με υποκείμενα έρευνας παιδιά, όπου έχει αναφορές στην υλική υστέρηση των παιδιών και στη φτώχεια (Λεριού κ.α., 2019)

Όπως αναδεικνύεται, για το κοινωνικό φαινόμενο της παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα, παρατηρείται υστέρηση σε δημοσιευμένες ποιοτικές έρευνες με υποκείμενα παιδιά. Αιτία αποτελεί η μεγάλη δυσκολία του εγχειρήματος η οποία έγκειται αφενός στο γεγονός ότι τα παιδιά είναι ευάλωτα και εξαρτώμενα υποκείμενα, μη προσβάσιμα στην έρευνα χωρίς γονεϊκή συναίνεση και αφετέρου στο ίδιο το υπό μελέτη κοινωνικό ζήτημα της παιδικής φτώχειας που φέρει κοινωνικό στίγμα και απαιτεί ιδιαίτερες γνώσεις από τον ερευνητή στο πεδίο ώστε να μην προκαλέσει αντίδραση και συναισθηματική επιβάρυνση στα παιδιά.

Η παρούσα έρευνα προσδοκά να συνεισφέρει με τα συμπεράσματά της, παράγοντας γνώση, σε αυτό το σοβαρό επιστημονικό κενό στην Ελλάδα. Η επιστημονική της συμβολή έγκειται στη συμπερίληψη της γνώμης των παιδιών στο ζήτημα της παιδικής φτώχειας, η οποία είναι περιθωριοποιημένη και υποτιμημένη από τους ενήλικες και τους ειδικούς, καθώς και στην πληροφόρηση για τις άγνωστες και συσκοτισμένες πτυχές της πραγματικής ζωής των φτωχών παιδιών. Αποσκοπεί στο να αναδείξει ότι η φτώχεια των παιδιών δεν είναι μόνο σύμπτωμα της φτώχειας των οικογενειών τους, αλλά μια αυτόνομη εμπειρία για τα παιδιά με τη δική της σημαντικότητα. Καταδεικνύει ότι η φτώχεια δεν είναι ζήτημα ταμπού στη συζήτηση με τα παιδιά και πως τα τελευταία είναι ικανά να εκφέρουν άποψη και να συμβάλουν στην παραγωγή νέας γνώσης για τη φτώχεια που βιώνουν, συμπληρώνοντας στην “αντικειμενική” γνώση των στατιστικών μέτρων, σε θεματικές περιοχές που δεν υπόκεινται στον κανόνα της μέτρησης.

3. Μεθοδολογία έρευνας

Η έρευνα που παρουσιάζουμε εδώ έχει ως στόχο τη σε βάθος διερεύνηση του φαινομένου της παιδικής φτώχειας και των επακόλουθων κοινωνικών αποκλεισμών, μέσα από τα βιώματα και τις αναπαραστάσεις των ίδιων των παιδιών που τη βιώνουν. Πραγματοποιήθηκε με άδεια του Υπουργείου Παιδείας σε μαθητές 10-15 ετών που διαβιούν σε φτωχογειτονιές - προάστια, της μητροπολιτικής Αθήνας. Πρόκειται για παιδοκεντρική έρευνα, που επιδιώκει να αναδείξει τη φωνή των παιδιών, διαπνέεται από την προσέγγιση των δικαιωμάτων και κατατάσσεται στις δημοκρατικές συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις (Lister, 2004; Bergold & Thomas, 2012). Πραγματοποιήθηκε με ποιοτικές μεθόδους και κυρίως με τη μέθοδο των ομάδων εστίασης (focus groups) που είναι ίσως η πιο δημοφιλής ερευνητική μέθοδος για την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες (βλ ανασκόπηση Ridge, 2009), αλλά και μεταξύ μεγάλων οργανισμών που προωθούν τα δικαιώματα των παιδιών και πολιτικές ενάντια στη παιδική φτώχεια (Unicef, 2019; Boyden et al, 2003). Στα πλεονεκτήματά της συγκαταλέγονται ότι είναι ευέλικτη, φιλική για τα παιδιά, χαμηλού κόστους,

επιτρέπει την εις βάθος διερεύνηση και ολιστική προσέγγιση των ζητημάτων, ενώ ενέχει στοιχεία συμμετοχικής δράσης και επίγνωσης των δικαιωμάτων των παιδιών (Hennessy & Heary, 2005; Boyden & Ennew, 1997; Hill, 2005). Μειονεκτήματά της αποτελούν η αδυναμία γενίκευσης, τα ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας, η ανεπαρκής διαδρομή ελέγχου (audit trail), οι δυσκολίες ανάλυσης, οι δεοντολογικές προκλήσεις λόγω της ευαλωτότητας των ερευνητικών υποκειμένων και της ανισότητας δύναμης με τον ενήλικα ερευνητή (Carey, & Asbury, 2016). Στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκε διότι εκτιμήθηκε ότι θα εξασφάλιζε πρόσβαση στα ερευνητικά υποκείμενα που δύσκολα προσεγγίζονται εξατομικευμένα λόγω της υποχρεωτικής γονεικής συναίνεσης για τη συμμετοχή τους, του φορτωμένου καθημερινού προγράμματος των παιδιών και κυρίως της δυσκολίας πρόσβασης στις γειτονιές διαβίωσής τους, ιδίως σε περιοχές ακραίας φτώχειας (καταυλισμοί, περιοχές υψηλής εγκληματικότητας όπου οι ξένοι αντιμετωπίζονται με δυσπιστία) .

Συγκεκριμένα η έρευνα α) πραγματοποιήθηκε σε τρεις αστικές περιοχές της μητροπολιτικής Αθήνας στην οποίες υπάρχει ισχυρή υπόθεση⁴ ότι διαβιούν πολλά φτωχά παιδιά, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη ότι φτωχά είναι τα παιδιά που διαβιούν σε φτωχά νοικοκυριά (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010: 54), β) ενσωμάτωσε το Ηθικό και Δεοντολογικό Πλαίσιο της Unicef (Ethics Procedure) για έρευνες με παιδιά, όπου βασικές αρχές του αποτελούν ο σεβασμός στη γνώμη των παιδιών, η αναγνώριση των άνισων σχέσεων δύναμης στην ερευνητική διαδικασία, η μη πρόκληση βλάβης, η έμφαση στην ασφάλεια, η δίκαιη μεταχείριση και ισότιμη συμμετοχή των παιδιών (Berman et al, 2016), και γ) συνδυάστηκε με μικρό αριθμό προσωπικών συνεντεύξεων σε βάθος και παρατήρηση στο πεδίο (τριγωνοποίηση). Οι θεματικές περιοχές που διερευνήθηκαν αφορούσαν ζητήματα αναγνώρισης ιδιαίτερων εκφάνσεων του προβλήματος από την οπτική των παιδιών, στις επενέργειες της φτώχειας στα περιβάλλοντα που συμμετέχει ένα παιδί και στις κοινωνικές του σχέσεις, στην παιδική αυτενέργεια και στο στίγμα της φτώχειας. Στην έρευνα πραγματοποιήθηκαν 23 ομαδικές συνεντεύξεις (focus groups) και 12 προσωπικές συνεντεύξεις σε βάθος, ενώ συμμετείχαν συνολικά 432 παιδιά: 177 μαθητές Δημοτικού Σχολείου και 255 Γυμνασίου. Υπολογίζεται⁵ ότι τα περισσότερα παιδιά της έρευνας διαβιούν σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ πολλά από αυτά διαβιούν σε κακές ή ακατάλληλες στεγαστικές συνθήκες.

4. Οι Δήμοι επιλέχθηκαν με βάση διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα κατά την περίοδο σχεδιασμού της έρευνας αναφορικά με την ανεργία και την επισιτιστική βοήθεια στον τοπικό πληθυσμό. Πρόκειται για τρεις Δήμους της Περιφέρειας Αττικής (Φυλής-Λιοσίων, Ασπροπύργου και Αγίας Βαρβάρας) οι οποίοι: α) συγκεντρώνουν διαχρονικά από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας (βάσει της απογραφής πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ 2011, Ασπρόπυργος: 29,2%, Αγία Βαρβάρα: 24,6%, Φυλή-Λιόσια: 24,2%) β) έχουν υψηλό ποσοστό πληθυσμού σε επισιτιστική εξάρτηση (βάσει της Διαχειριστικής Αρχής FEAD από το 2014 - 1/6/2017: Ασπρόπυργος: 10%, Αγία Βαρβάρα: 8,2%, Φυλή - Λιόσια: 9%).

5. Από τα **420 παιδιά που συμμετείχαν στα focus groups**: 47,8% ήταν αγόρια και 52,3% κορίτσια. 87,6% ήταν σε κανονική φοίτηση και 12,3% επαναλάμβαναν τάξη. Ιδιαίτερη καταγωγή είχε το 44,4% των παιδιών (25,2% Ρομά, 13,8% μετανάστες, 5,4% Παλιννοστούντες 2ης γενιάς). Το 42,7% των παιδιών ζει σε τρίτεκνες και πολύτεκνες οικογένειες. Στην πλειοψηφία τους οι γονείς τους έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Το 40,4% των πατέρων δεν εργάζεται ή εργάζεται σε επισφαλείς, χαμηλής έντασης ή αδήλωτες-ανασφάλιστες εργασίες. Το 49,3% των μητέρων είναι άνεργες. Το 29,2% ζουν σε οικογένειες με ένα μόνο εργαζόμενο, το 23,8% σε οικογένειες χωρίς κανέναν εργαζόμενο και το 19,3% σε οικογένειες που ζουν από αδήλωτες-ανασφάλιστες εργασίες (*ρακοσυλλέκτες, γυρολόγοι, οικιακοί βοηθοί, σερβιτόροι κ.α.*). **Από τα 12 παιδιά που συμμετείχαν στις ατομικές συνεντεύξεις**: 7 ήταν κορίτσια και 5 αγόρια. 5 στα 12 είχαν ιδιαίτερη καταγωγή (2 μετανάστες, 2 Ρομά και 1 Παλιννοστούντας 2ης γενιάς). Το μορφωτικό επίπεδο των γονιών τους ήταν χαμηλό. Όσον αφορά στην εργασιακή τους κατάσταση, σε 6 παιδιά δουλεύουν και οι 2 γονείς, σε 3 μόνο ο ένας γονέας και σε 3 παιδιά οι γονείς είναι άνεργοι και επιβιώνουν με επιδόματα.

4. Αποτελέσματα έρευνας

Στα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης που ακολουθούν, αναδεικνύεται ότι η φτώχεια για τα ίδια τα παιδιά είναι πρωτίστως ζήτημα αποκλεισμού από βασικά προαπαιτούμενα της παιδικής διαβίωσης όπως είναι η φροντίδα, η ασφάλεια, οι κοινωνικές σχέσεις και η συμμετοχή. Τα ίδια τα παιδιά εντοπίζουν διεργασίες αποκλεισμού που κινητοποιούνται μέσα στη φτώχεια - στην οικογένεια, στο σχολείο, στις ομάδες συνομηλίκων - και σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με γονεϊκές επιλογές/πρακτικές, το ευρύτερο περιβάλλον διαβίωσης και την ορατότητα της φτώχειας μεταξύ των παιδιών που εκβάλλουν σε υστέρηση ευκαιριών ισότιμης συμμετοχής και στο στιγματισμό και στην περιθωριοποίηση στις κοινωνικές τους σχέσεις. Η φτώχεια αναδείχθηκε ως παράγοντας *διάρρηξης του δεσμού των παιδιών με τον πυρήνα της παιδικής ζωής*, εφόσον συνδέθηκε με την έξοδο ή την αδυναμία πρόσδεσης με την εκπαίδευση και την πρόωπη είσοδο στην εργασία, ιδιαίτερα σε συνθήκες ακραίας φτώχειας. Η εγκατάλειψη της παιδικής ζωής βιώνεται από τα ίδια τα παιδιά ως απώλεια, συνέπεια της ανισότητας δύναμης έναντι των ενήλικων γονιών τους, οι οποίοι προτάσσουν την οικιακή οικονομία έναντι των παιδικών αναγκών. Ως εκ τούτου δεν αποτελεί αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης και επιλογής, αλλά μια “επιβλαβή” για τα παιδιά στρατηγική επιβίωσης, περισσότερο των οικογενειών τους παρά των ίδιων των παιδιών. Τα συμπεράσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν την προστιθέμενη αξία της ερευνητικής επιλογής να μιλήσουν τα ίδια τα παιδιά για τη φτώχεια που βιώνουν διότι διαφωτίζουν πολλές σκοτεινές περιοχές του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στη φτώχεια που συνδέονται με την ασυμμετρία δύναμης παιδιών – ενήλικων, ζητήματα που δεν θα μπορούσαν να αναδειχθούν από ενήλικες πληροφορητές.

4.1. Αποκλεισμοί που σχετίζονται με την οικογένεια

Η γονεϊκή εξάρτηση αποτελεί βασική αιτία φτώχειας στα παιδιά, εφόσον λόγω ανηλικότητας αποκλείονται από τη δύναμη να ελέγχουν αποφάσεις για τη φροντίδα τους και τη διαχείριση των πόρων της οικογένειας. Τα παιδιά εκτιμούν ότι ακόμη και στα πιο υστερημένα περιβάλλοντα υπάρχει περιθώριο να καλυφθούν απολύτως απαραίτητες ανάγκες τους ή να αναζητηθούν πόροι και ότι συχνά η παιδική φτώχεια είναι περισσότερο ζήτημα επιλογής των γονέων παρά έλλειψης πόρων σε περιπτώσεις όπου α) διαταράσσεται η κρίση τους λόγω συμπεριφορικών ή ψυχοσυναισθηματικών διαταραχών και προβλημάτων όπως π.χ ανωριμότητα, χρήση ουσιών, προβλήματα ψυχικής υγείας ή εθισμός στο τζόγο β) δεν υιοθετούν κυρίαρχα πρότυπα για το παιδί και ως εκ τούτου βαθμονομούν υψηλότερα τις δικές τους ανάγκες έναντι αυτών των παιδιών τους γ) αδιαφορούν για την κάλυψη αναγκών των παιδιών τους όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις συγκρουσιακών διαζυγίων ή χαμηλής δέσμευσης στο ρόλο του γονέα δ) είναι πολύ αδύναμοι και παθητικοί οι ίδιοι και αποδέχονται τη μετάθεση γονεϊκών ευθυνών στα παιδιά τους ε) σε περιπτώσεις που υπάρχει σοβαρό έλλειμμα παιδικής προστασίας που συνοδεύεται από βία, κακοποίηση ή παραμέληση των παιδιών.

“Είναι γονείς που δεν ξυπνάνε να τα φέρουν στο σχολείο. Για αυτό δεν έρχονται...αν δεν σε φέρουν οι γονείς σου πως θα έρθεις;” (αγόρι, 11 ετών, focus 6)

“Πάνε και παίρνουν ακριβές πληροφορίες και ρούχα και τους ζητάει το παιδί για σχολικά και λένε δεν έχω” (κορίτσι 12 ετών, focus 17)

Αναδεικνύεται και εμπειρικά πλέον μέσα από το πεδίο, πως η κυρίαρχη αντίληψη ότι οι γονείς πάντα φροντίζουν τα παιδιά και κάνουν πάντα επιλογές προς το συμφέρον τους, είναι μια κοινωνική κατασκευή που συχνά καταρρέει μέσα στη φτώχεια. Αν και τα παιδιά μίλησαν πολύ και για στοργικούς γονείς που προσπαθούν να αμβλύνουν τις συνέπειες της φτώχειας στα παιδιά τους, το κυρίαρχο αφήγημα που έφεραν, ήταν αυτό γονέων που εύκολα “θυσιάζουν” τις ανάγκες των παιδιών τους για το «κοινό καλό» της οικογένειας. Αυτή η στάση των γονιών, θυμώνει ιδιαίτερα τα παιδιά, γιατί εγείρει εμπόδια συμμετοχής σε βασικές πτυχές της παιδικής ζωής, βαθμονομεί χαμηλά τις ανάγκες τους και υψηλά την υλική τους αξία μέσα στην οικογένεια, με αποτέλεσμα να καταφέρνει, πέραν της υλικής υστέρησης και ένα σοβαρό συναισθηματικό πλήγμα. Επιπλέον αποτελεί και παράγοντα στιγματισμού των παιδιών, όταν σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, οι οικογένειές τους δεν πληρούν το κυρίαρχο «παιδοκεντρικό» πρότυπο που χαρακτηρίζεται από δοτικούς γονείς, οικογενειακή συνοχή και συναισθηματική φροντίδα, αμοιβαιότητα μεταξύ των γενεών και έμφαση στην οικονομική ανέλιξη των παιδιών (Γιώτσα, 2004; Δασκαλάκης, 2013).

4.2. Αποκλεισμός από τη σχολική ζωή

Ο αποκλεισμός φτωχών παιδιών από τη σχολική ζωή, κατά τους πληροφορητές της έρευνας, συμβαίνει όταν οι γονείς δεν φροντίζουν ή αδυνατούν να φροντίσουν για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών τους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εμπόδια ισότιμης συμμετοχής, τα οποία φτάνουν έως και στον πλήρη αποκλεισμό για τα παιδιά σε ακραία φτώχεια. Τα μικρότερα παιδιά περιγράφουν πρόβλημα πρόσβασης στο σχολείο λόγω ελλιπούς γονεϊκής φροντίδας για την καθημερινή προσέλευση του παιδιού, ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες κοινότητες διαβίωσης. Τα μεγαλύτερα παιδιά, που έχουν αυτονομία μετακίνησης, αναφέρουν ότι είναι περισσότερο ζήτημα αδυναμίας συμμετοχής σε δραστηριότητες της σχολικής ζωής που απαιτούν αντίτιμο (υλικά μαθημάτων, στολές, γιορτές, εκδρομές) το οποίο δε διασφαλίζεται από την οικογένεια.

“Και να μην το πει, εδώ για παράδειγμα που είναι μια κλειστή κοινωνία κάποτε θα το μάθουμε... Αν έρχεται στο σχολείο μόνο με το βιβλίο που θα του έχουν δώσει οι καθηγητές θα το δούμε, θα το καταλάβουμε.” (κορίτσι 14 ετών, focus 4)

Σημαντικό ρόλο όπως αναφέρουν για την ανάσχεση των αποκλεισμών μέσα στα σχολεία σε περιοχές φτώχειας, έχει η κινητοποίηση υλικών πόρων από τη σχολική κοινότητα, που διευκολύνουν την ισότιμη συμμετοχή των φτωχών παιδιών στη σχολική ζωή.

4.3. Ρήξη με την παιδική ζωή

Το ζήτημα της πρώιμης ανάληψης ενήλικων ρόλων με την είσοδο στην εργασία υπήρξε κυρίαρχο αφήγημα από τα παιδιά. Η παιδική εργασία αναφέρεται ως ο πιο σοβαρός αντίκτυπος της φτώχειας στην παιδική ηλικία. Τα παιδιά αναφέρουν ότι είναι συχνό το φαινόμενο σε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης (ακραία φτώχεια, έλλειψη υποστηρικτικών δικτύων, πολυμελής οικογένεια-

es, απώλεια του πατέρα – κουβαλητή λόγω θανάτου, φυλάκισης, διαζυγίου), να εργάζονται τα μεγαλύτερα παιδιά της οικογένειας ή εκείνα που έχουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις προκειμένου να ενισχύσουν το οικογενειακό εισόδημα. Όπως αναφέρουν πρόκειται κυρίως για παιδιά 10-15 ετών που εργάζονται, τα αγόρια σε συνεργεία αυτοκινήτων, βενζινάδικα, οικοδομές, καφετέριες ή σε τεχνικά επαγγέλματα μαζί με τον πατέρα τους και τα κορίτσια σε οικιακές εργασίες και στη φύλαξη μικρότερων αδελφών, προκειμένου να μπορούν να εργαστούν οι γονείς. Παιδιά Ρομά και μεταναστών εργάζονται στο δρόμο από μικρότερες ηλικίες μαζί με τους γονείς ως ρακοσυλλέκτες, μικροπωλητές ή επαίτες. Τέλος, αναφέρθηκαν σε περιπτώσεις παιδικών νοικοκυριών, όπου ανήλικα παιδιά επιβιώνουν μόνα από την εργασία τους, χωρίς ενήλικη φροντίδα.

«Εάν ένα παιδί έχει πρόβλημα από το σπίτι του και χάνει πολλές φορές το σχολείο και παίρνει συνέχεια απουσίες, δεν φταίει το παιδί αλλά φταίνε οι γονείς γιατί το κρατάνε στο σπίτι και δεν μπορεί καν να έρθει και μένει στο τέλος» (αγόρι 15 ετών, focus 20)

Η παιδική εργασία νοσηματοδοτείται ως απώλεια της παιδικότητας και καταναγκασμός. Περιγράφουν πως τα εργαζόμενα παιδιά, «θυσιάζονται» για να υπηρετήσουν το βιοπορισμό της οικογένειας σε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Άλλοτε τα παιδιά παίρνουν την πρωτοβουλία και οι γονείς συναινούν παθητικά, άλλοτε τα εκπαιδεύουν από μικρά και θεωρείται «φυσική» εξέλιξη στη ζωή τους, άλλοτε εξαναγκάζονται από τους γονείς, διότι τα παιδιά φέρνουν μεγαλύτερο εισόδημα όπως στην περίπτωση οικογενειών που βιοπορίζονται από την επαίτεια. Παιδιά Ρομά και μεταναστών που ζουν από απαξιωμένες πρακτικές βιοπορισμού (ρακοσυλλέκτες, επαίτες κ.α.) βιώνουν διπλό στιγματισμό από τους συνομηλικούς τους και αντιμετωπίζονται ως παρίες μέσα στα σχολεία, με συνέπεια να εγκαταλείπουν πολύ νωρίς την εκπαίδευση.

«Τον ξεφιλιίζουν έτσι που τον βάζουνε να ζητιανεύει! Πως να έρθει μετά στο σχολείο;» (κορίτσι 12, focus 11)

Η παιδική εργασία εγκυμονεί κινδύνους για την υγεία και την ασφάλεια των παιδιών, χαρακτηρίζεται από σοβαρό έλλειμμα παιδικής προστασίας και εκμετάλλευση και αποτελεί βασικό παράγοντα εκπαιδευτικού αποκλεισμού και διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας (ILO, OECD, IOM, UNICEF, 2019). Σε αντίθεση με άλλες έρευνες του εξωτερικού (Davis & Ridge, 1997) όπου η εργασία για χαρτζιλίκι βοηθά στην κοινωνική συμμετοχή των φτωχών παιδιών, στην παρούσα έρευνα διαπιστώνεται, ιδιαίτερα στις περιοχές ακραίας φτώχειας, ότι η παιδική εργασία είναι με ενήλικους όρους βιοπορισμού και διαγράφει μία άλλη ζωή για τα εργαζόμενα παιδιά, τα οποία λόγω συχνών απουσιών αποκóπτονται σταδιακά από τη σχολική ζωή - ως εκ τούτου και από την ευκαιρία να διεκδικήσουν ένα καλύτερο μέλλον μέσω των εκπαιδευτικών επιτευγμάτων - και σταδιακά εξαφανίζονται από τον κύκλο και από την καθημερινότητα των συνομηλικών. Κατά συνέπεια η έρευνα επιβεβαιώνει συμπεράσματα ερευνών που αναφέρουν ότι σε περιοχές ακραίας φτώχειας η παιδική εργασία είναι με όρους εκτός του ελέγχου των παιδιών (Shropshire & Middleton, 1999; Roker, 1998)

4.4. Αποκλεισμοί στις ομάδες των συνομηλίκων

Μέσα από τη σύγκριση στις ομάδες των συνομηλίκων, τα φτωχά παιδιά κατανοούν τη διαφορετικότητά τους, την οποία περιγράφουν ως μια κατάσταση υστέρησης σε πράγματα «που είναι αυτονόητο ότι τα έχουν όλοι» (14 ετών, focus 19). Η σύγκριση με τους συνομηλίκους ως προς τον τρόπο διαβίωσης, την κτήση και χρήση αγαθών, την ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών, την πρόσβαση σε ευκαιρίες, την κοινωνική συμμετοχή, επικυρώνει την κατώτερη θέση τους και τα στιγματίζει. Τα φτωχά παιδιά εκθέτονται στους συνομηλίκους τους μέσα από την εμφανή υλική υστέρηση που βιώνουν και την αδυναμία να ακολουθήσουν τον συνήθη για την ηλικία τους τρόπο ζωής. Η έκθεση αυτή κινητοποιεί συμπεριφορές περιθωριοποίησης στις ομάδες των συνομηλίκων όμως, όπως ενημερώνουν, πολύ σπάνια εκφράζεται ακραία με bullying.

“Νοιώθουν περίεργα. Ότι αυτός δεν ανήκει και ότι δεν μπορούν να τον κάνουν παρέα...ή τον φοβούνται...πολλές φορές τα παιδιά τη διαφορετικότητα την κοροϊδεύουν». (αγόρι, 14 ετών, focus 5)

Το σύνθημα είναι ο αποκλεισμός των φτωχών παιδιών από παρέες και φίλιες και η διακίνηση φημών και υποτιμητικών σχολίων που προκαλούν άγχος στα παιδιά και παράλληλα εκθέτουν τους γονείς τους ως μη ικανούς να τα φροντίσουν. Τα παιδιά αναπτύσσουν στρατηγικές αποφυγής όπως είναι ο αυτο-αποκλεισμός και η συναναστροφή μόνο με παιδιά στην ίδια οικονομική κατάσταση. Οι ομοιογενείς παρέες ανακουφίζουν την πίεση και το άγχος του αποκλεισμού λόγω φτώχειας και δημιουργούν μια κοινή γραμμή άμυνας μεταξύ των παιδιών, φέρουν όμως μια απαξιωμένη μεταξύ των συνομηλίκων ταυτότητα και συχνά εγείρονται μέσα σε αυτή αντιδραστικές ή παραβατικές συμπεριφορές.

Η κοινή πολιτισμική ταυτότητα των Ρομά ή των μεταναστών επίσης λειτουργεί προστατευτικά από κοινωνικούς αποκλεισμούς στις ομάδες συνομηλίκων, φαίνεται όμως ότι οδηγεί σε μεγαλύτερη περιθωριοποίηση και αποκλεισμό διότι η συσπείρωσή τους σε ομάδες ομοίων, ευνοεί την έλλειψη αλληλεπίδρασης με παιδιά εκτός του πολιτισμικού τους πλαισίου, κατά συνέπεια με «φορείς» εναλλακτικών προτύπων στη διαβίωση. Και ενώ μέσα στα σχολεία τα παιδιά συγχρωτίζονται, στην πράξη τηρούν τις κοινωνικές αποστάσεις, συντηρώντας ομοιογενείς οικονομικά ή πολιτισμικά ομάδες.

“ένα φτωχό παιδί ξέρει να μην κάνει παρέα με πλουσιότερους..... γιατί θα το προσβάλουνε” (αγόρι 15 ετών, focus 8)

4.5. Αποκλεισμοί λόγω συνθηκών διαβίωσης

Τα παιδιά βιώνουν το κοινό πρόβλημα της διαβίωσης σε γειτονιές φτώχειας όπου είναι υψηλά στιγματισμένες, κακόφημες, αφιλόξενες και εχθρικές για τα παιδιά με σοβαρή ένδεια στους συλλογικούς πόρους και φτωχές ευκαιρίες ανάπτυξης του εγγενούς δυναμικού τους. Η συνεχή έκθεσή τους σε εγκληματικότητα και βία εκβάλλει σε υψηλό κίνδυνο θυματοποίησης των παιδιών και εντείνει τον κοινωνικό αποκλεισμό τους διότι αναγκάζει πολλούς γονείς να τα περιορίζουν και ταυτόχρονα ελαχιστοποιεί τις εκτός κοινότητας επαφές τους.

“Τα περισσότερα παιδιά προσπαθούν να μπουν μέσα πριν νυχτώσει γιατί μετά είναι πολύ τρομακτικά. Ακούς πυροβολισμούς και δεν μπορείς να βγεις. Κλειδώνεσαι στο σπίτι”. (κορίτσι 14 ετών, focus 22)

Σε πολλές γειτονίες υπάρχουν στεγαστικά χάσματα καθώς πολλά παιδιά μένουν σε ακατάλληλες – μη κανονικές κατοικίες και παραπήγματα που γειτνιάζουν με γειτονίες κανονικών και σε κάποιες περιπτώσεις νεόδμητων κατοικιών. Μέσα στα σχολεία οι ακραίες αυτές στεγαστικές ανισότητες, εντείνουν το στίγμα και την περιθωριοποίηση στις σχέσεις των παιδιών. Τα παιδιά σε ακραία φτώχεια που ζουν σε παράγκες είναι τα πιο αποκλεισμένα και περιθωριοποιημένα από τους συμμαθητές τους, διότι οι εξαθλιωμένες συνθήκες που ζουν, αποκλείουν ή περιορίζουν τις φιλίες ιδίως με παιδιά από κανονικά σπίτια.

“Μένει σε παράγκα δίπλα στο σχολείο και δεν έχει τηλεόραση. Υπάρχουν τέτοια σπίτια στο Ζεφύρι. Ο.....(λένε ένα όνομα και γελάνε) (αγόρι 11 ετών, focus 12)

Μέσα στις φτωχογειτονίες, υπάρχει η θετική επίδραση προς τα παιδιά που εκφράζεται με αλληλεγγύη στην διαβίωση, υπάρχει όμως και η αρνητική επιρροή της κουλτούρας του δρόμου που αναδεικνύεται και σε άλλες έρευνες (Hutchison et al, 2007). Η κουλτούρα του δρόμου, προσφέρει συναισθηματική υποστήριξη και προστασία απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό μεταξύ συνομηλίκων είναι όμως υψηλά τοπικοποιημένη και εξαρτάται από την πληθυσμιακή σύνθεση της κάθε περιοχής. Σε γειτονίες με ισχυρούς πολιτισμικούς θύλακες υπάρχει έντονη κοινωνική πόλωση και η απαξιωμένη πολιτισμική ταυτότητα θεωρείται υπεύθυνη για την κουλτούρα του δρόμου που στη συγκεκριμένη έρευνα ταυτίστηκε με την κουλτούρα των Ρομά λόγω πληθυσμιακής σύνθεσης των υπό μελέτη περιοχών. Αποτέλεσμα αυτής της έντονης κοινωνικής πόλωσης είναι και ο αμοιβαίος αποκλεισμός εξωτερικών επιρροών αλλά και η ισχυροποίηση και συσπείρωση των πολιτισμικών θυλάκων. Καλύτερη τύχη φαίνεται να έχουν τα παιδιά που ζουν σε κανονικές κατοικίες, στις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές και κοντά στον κύριο αστικό ιστό, εφόσον εκεί υπάρχει κοινωνικοοικονομική ετερογένεια, μεγαλύτερος κοινωνικός έλεγχος και αναγκαστική επαφή με θετικά κοινωνικά πρότυπα στην κοινότητα.

5. Συζήτηση

Τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας, επιβεβαιώνουν συμπεράσματα ερευνών σε δυτικές χώρες με υποκείμενα παιδιά, αναφορικά με τους πολλαπλούς αποκλεισμούς που υφίστανται μέσα στη φτώχεια στις κοινωνικές τους σχέσεις και στην πρόσβαση σε βασικά τους δικαιώματα όπως η εκπαίδευση (βλ. ανασκοπήσεις Ridge, 2009; Millar & Ridge, 2001; Attree, 2006). Διαφορές που εντοπίζονται, εκπορεύονται από κυρίαρχα στην ελληνική κοινωνία πρότυπα για την οικογενειακή ζωή, την εκπαίδευση και την αξία του παιδιού μέσα στην οικογένεια, οι οποίες καθιστούν τη ζωή των παιδιών μέσα στη φτώχεια σημαντική απόκλιση από το μέσο όρο της παιδικής ζωής, που χαρακτηρίζεται από υψηλή κοινωνική νοηματοδότηση στην οικογένεια και επένδυση στην εκπαίδευση.

Βασική αιτία αποκλεισμού που αναγνωρίζουν τα παιδιά είναι η ανισότητα δύναμης στην οικογένεια όπου, σε περιπτώσεις ελλιπούς γονεϊκής φροντίδας και προστασίας, δύναται να οδηγήσει

μέχρι και τον πλήρη αποκλεισμό του παιδιού από την παιδική ζωή μέσα από την πρώιμη είσοδο του στην εργασία. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει με αποτελέσματα πολλών ποιοτικών ερευνών του εξωτερικού που εστιάζουν στο έλλειμμα γονεϊκής φροντίδας μέσα στη φτώχεια (Evans, 2004; Ghate and Hazel, 2002; Van der Hoek, 2005; Luby et al, 2013 κ.α.). Μέσα την ανέχεια, οι ζωές ενήλικων και παιδιών αναγκαστικά συμπορεύονται, το παιδί αξιοποιείται στο βιοπορισμό της οικογένειας και σταδιακά αποκόπεται από τη συνήθη ζωή των παιδιών της ηλικίας του και από τη εκπαίδευση. Τα πολιτισμικά φίλτρα είναι σημαντικά σε αυτή την εξέλιξη ιδιαίτερα στις οικογένειες Ρομά όπου οι ρόλοι παιδιών – ενήλικων, δεν διαχωρίζονται στην καθημερινή οικογενειακή ζωή. Κατά συνέπεια, προκύπτει ότι η γονεϊκή αντίληψη και πρακτική καθορίζει υψηλά εάν ένα παιδί θα ζήσει παίζοντας και πηγαίνοντας σχολείο ή θα εργαστεί από μικρό συνεισφέροντας στο οικογενειακό εισόδημα. Όπως όμως τονίζουν τα ίδια τα παιδιά η παιδική εργασία είναι καταναγκαστική για ένα παιδί και ποτέ δεν αποτελεί προϊόν ελεύθερης βούλησης ή χειραφέτησης. Όταν δε ο βιοπορισμός της οικογένειας εξασφαλίζεται με απαξιωμένες πρακτικές όπως είναι η επαιτεία και η ανακύκλωση σκουπιδιών, είναι διπλό το στίγμα και η περιθωριοποίηση. Σε συνθήκες ακραίας φτώχειας ή παιδικών νοικοκυριών, η παιδική εργασία και η σχολική εγκατάλειψη αποτελούν μονόδρομο και παράγοντα ανακύκλωσης της φτώχειας. Στην ανάλυση των αποκλεισμών μέσα στα σχολεία, σημαντικό ρόλο φαίνεται να έχουν οι εκπαιδευτικοί όταν προσπαθούν να δημιουργήσουν συνθήκες ισότητας συμμετοχής για τα φτωχά παιδιά καθώς και η κοινωνική αλληλεγγύη που αναδείχθηκε μέσα στην κρίση στην Ελλάδα, σε συνθήκες υπολειμματικού κράτους πρόνοιας. (Φερόνας, 2019).

Στην έρευνα τα παιδιά βιώνουν έντονο χωρικό αποκλεισμό εφόσον ζουν σε υποβαθμισμένα, «αφιλόξενα» και εχθρικά προς τα παιδιά περιβάλλοντα διαβίωσης, που έχουν αντίκτυπο στην υγεία, στην ανάπτυξη, στην ασφάλεια και στην κοινωνική τους ζωή. Η κατοίκηση στο χώρο, επιβεβαιώνεται και σε αυτή την έρευνα όπως και σε πολλές στο εξωτερικό (βλ. σελ 6) ότι αποτελεί παράγοντα αποκλεισμού από την εκπαίδευση. Γειτονιές με ακραίες στεγαστικές ανισότητες και παρουσία πολιτισμικών θυλάκων χαρακτηρίζονται από χωροταξικό στίγμα, κοινωνική πόλωση και «αλληλο-αποκλεισμούς» που αναπαράγονται από τα παιδιά στις κοινωνικές τους επαφές εντός και εκτός κοινότητας.

Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει επίσης τη συμβολική διάσταση της φτώχειας που αναφέρουν πολλές έρευνες (Hamilton, 2012; Elliott & Leonard, 2004), αναμενόμενο αποτέλεσμα λόγω παγκοσμιοποιημένων αντιλήψεων στο lifestyle διαβίωσης. Όπως αναδεικνύεται οι αλληλεπιδράσεις των φτωχών παιδιών, διαταράσσονται από την ορατότητα της φτώχειας και την εύκολη και σωρευτική αναγνώρισή της μέσα από πολλές “οδούς” εκβάλλοντας σε στίγμα, αποκλεισμούς και περιθωριοποίηση, που εντείνονται περισσότερο σε γειτονιές με χάσματα στη διαβίωση και ακραίες στεγαστικές ανισότητες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των φτωχών παιδιών επιτυγχάνεται μέσα από υποτιμητικά σχόλια στις παρέες των συνομηλίκων που σε μια οικογενειοκρατική κοινωνία όπως είναι η ελληνική, αποτελούν και σχόλιο πάνω στην ικανότητα των γονιών τους να τα φροντίσουν. Τα παιδιά λειτουργώντας προστατευτικά τόσο για τον εαυτό τους όσο και για τους γονείς τους, επιλέγουν ως βασικές στρατηγικές τον αυτοαποκλεισμό τους από δραστηριότητες και παρέες που δεν “ταιριάζουν” και το συγχρωτισμό τους σε ομοιογενείς οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά παρέες. Ο περιορισμός όμως στην ασφάλεια των ομότιμων, μακριά από το κυρίαρχο πρότυπο διαβίωσης, συμβάλλει στην καθήλωση στη φτώχεια και στη μεταβίβασή της στην ενήλικη ζωή και στην επόμενη γενιά.

Με βάση τα συμπεράσματα της έρευνας, τα φτωχά παιδιά υφίστανται πολλαπλούς αποκλεισμούς σε όλα τα περιβάλλοντα που συμμετέχουν (οικογένεια, σχολείο, συνομήλικοι) με συνέπειες που φτάνουν ως και την εξαίρεση ενός παιδιού από την παιδική ζωή μέσα από την πρόωμη ανάληψη ενήλικων ρόλων. Για να διασφαλιστεί το δικαίωμα των παιδιών σε μια υγιή και πλήρη ανάπτυξη του δυναμικού τους, απαιτούνται ολιστικές παιδοκεντρικές πολιτικές και αναγνώριση των “κρυφών” εμποδίων καθήλωσης των παιδιών στη φτώχεια.

Ιδιαίτερο ζήτημα που προσδοκούμε ότι ανέδειξε επαρκώς η παρούσα έρευνα, είναι ότι οι πολιτικές για την παιδική φτώχεια πρέπει να λαμβάνουν υπ’ όψιν τη γνώμη των ίδιων των παιδιών, εφόσον φαίνεται ότι το βέλτιστο συμφέρον τους δεν εκπροσωπείται και δεν προστατεύεται επαρκώς μέσα στη φτώχεια από τους ενήλικες. Αυτή η διάσταση θα πρέπει να προβληματίσει ως προς το πως πρέπει να αναπτυχθούν οι πολιτικές ώστε να φτάσουν τελικά στα φτωχά παιδιά και να είναι προσβάσιμες και αποτελεσματικές.

Σε αυτή τη συνάφεια εκτιμούμε ότι απαιτείται κοντά στις κυρίαρχες οικογενειοκεντρικές πολιτικές των κοινωνικών μεταβιβάσεων και της απασχόλησης των γονέων, να αναπτυχθεί και ένα πλέγμα παιδοκεντρικών πολιτικών που να απευθύνονται άμεσα στα παιδιά ως δικαιούχους παροχών, χωρίς τη διαμεσολάβηση ενηλίκων και με παράλληλη ενίσχυση της παιδικής προστασίας. Ως εκ τούτου είναι αναγκαίες οι επενδύσεις στο περιβάλλον διαβίωσης των παιδιών ξεκινώντας από την εξασφάλιση ενός ελάχιστου στην στέγαση, από παιδοκεντρικές παρεμβάσεις στο περιβάλλον και ενίσχυση των υποδομών και υπηρεσιών για παιδιά καθώς και από πολιτικές κοινωνικής συνοχής σε γειτονιές με μεγάλα κοινωνικοοικονομικά χάσματα. Οι παιδοκεντρικές πολιτικές χρειάζεται να είναι καθολικές για όλα τα παιδιά και όχι στοχευμένες ώστε να μην συμβάλουν στο στίγμα των μειονεκτούντων παιδιών καθώς και να ενσωματώνουν την οπτική των ίδιων των παιδιών πάνω στις προσδοκίες τους για την ατομική τους ευημερία.

Στην Ελλάδα υπάρχει μια συχνή επίκληση στην αξία του παιδιού η οποία όμως δεν μετουσιώνεται σε πολιτικές. Ενώ η παιδική φτώχεια αποτελεί ένα επίμονο κοινωνικό πρόβλημα από τη δεκαετία του ‘90 που κορυφώθηκε στην πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση, οι πολιτικές στερούνται παιδοκεντρικού προσανατολισμού, δεν παρέχουν αξιόλογη στήριξη εισοδήματος στις φτωχές οικογένειες (Ματσαγγάνης κ.α, 2017) δεν επενδύουν στην παρέμβαση και στην προσχολική αγωγή (Νικολαΐδης, 2017) ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα προωθεί την αριστεία και τις υψηλές ιδιωτικές δαπάνες. Τα φτωχά παιδιά παραμένουν μόνα, υπό την αποκλειστική ευθύνη των γονιών τους, εγκλωβισμένα σε πολλαπλούς αποκλεισμούς και πολύ συχνά αναγκασμένα να εγκαταλείψουν την παιδική ζωή για το κοινό καλό της οικογένειας που επιβιώνει δύσκολα ή για την αυτοσυντήρησή τους, ελλείψει ενήλικης προστασίας. Μέσα στην διαπλοκή συμφερόντων παιδιών – ενηλίκων, το παιδί πρέπει να επαναπενδυθεί την κοινωνική του αξία, να ζει με αξιοπρέπεια, και να εκπληρώνει την ευημερία του ακόμα και μέσα σε ακραία φτώχεια, μέσα από γνήσια παιδοκεντρικές πολιτικές που θα αναπληρώνουν τα κενά και τις μειονεξίες, δημιουργώντας μια κοινή αφετηρία για όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική τους θέση.

6. Βιβλιογραφία

6.1. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aber, L., Gershoff, E.T., & Brooks-Gunn, J. (2001). Social exclusion of children in the US: Compiling indicators of factors from which and by which children are excluded. In *Conference on Social Exclusion and Children, Columbia University* (Vol. 34).
- Abrams, D., & Christian, J. N. (2007). A relational analysis of social exclusion. In D. Abrams, J. N. Christian, & D. Gordon (Eds.), *Multidisciplinary handbook of social exclusion research* (pp. 211-232). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Abrams, D., & Killen, M. (2014). Social exclusion of children: Developmental origins of prejudice. *Journal of Social Issues*, 70(1), 1-11.
- Attree, P. (2006). The social costs of child poverty: A systematic review of the qualitative evidence. *Children & society*, 20(1), 54-66.
- Backett-Milburn K, Cunningham-Burley S, Davis J., (2003) Contrasting lives, contrasting views? Understandings of health inequalities from children in different social circumstances. *Social Science and Medicine* 57(4): 613-623.
- Bartlett, S., (2011), Children in Urban Poverty: Can They Get More than Small Change? , *Child Poverty Insights* October 2011, Social and Economic Policy and Practice, UNICEF
- Bartlett, Sh. and Minujin Al. (2009). “The Everyday Environments of Children’s Poverty.” *Children, Youth and Environments* 19(2): 1-11.
- Bergold, J., & Thomas, S. (2012). Participatory research methods: a methodological approach in motion. *Historical Social Research*, 37(4), 191-222.
- Berman, et al, (2016). What We Know about Ethical Research Involving Children in Humanitarian Settings: An overview of principles, the literature and case studies, Innocenti Working Papers no. 2016:18, UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence.
- Boyden, J., Eyber, C., Feeny, T. and Scott, C. (2003) Children and Poverty: Experiences and Perceptions from Belarus, Bolivia, India, Kenya & Sierra Leone, Children and Poverty Series, Part II, Richmond (Va.), Christian Children’s Fund.
- Bradbury, B. (2003). Child poverty: A review. *FaHCSIA Social Policy Research Paper*, (20).
- Brooks-Gunn, J., Duncan, G. J., & Aber, J. L. (Eds.). (1997). *Neighborhood poverty: Context and consequences for children* (Vol. 1). New York: Russell Sage.
- Burgi-Golub, N., & Soumara, G. (2015). What do children say about the humanitarian crisis in Greece? *Tepsis Paper 07 / September 2015* Laboratory of Excellence.
- Carey, M. A., & Asbury, J. E. (2016). *Focus group research* (Vol. 9). Routledge.
- Christopoulou, M. (2014). Children’s drawing and telling of the multiple facets of the 413 Greek financial crisis. *Visual Inquiry*, 3(1), 41-52.
- Coulton, C. J., & Pandey, S. (1992). Geographic concentration of poverty and risk to children in urban neighborhoods. *American Behavioral Scientist*, 35(3), 238-257.
- D’Addio An.C., (2007), Intergenerational Transmission of Disadvantage: Mobility or Immobility across Generations? A Review of the Evidence for OECD Countries, OECD SOCIAL, Employment and Migration *Working Papers* No 52, DELSA/ELSA/WD/SEM(2007)7

- Davis, J., & Ridge, T. (1997). *Same scenery, different lifestyle: Rural children on a low income*. London: Children's Society.
- Duncan, G. & Brooks-Gunn, J. (2000). Family poverty, welfare reform and child development. *Child Development* 71(1), 188-196.
- Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D., & Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290-292.
- Elliott, R., & Leonard, C. (2004). Peer pressure and poverty: Exploring fashion brands and consumption symbolism among children of the 'British poor'. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 3(4), 347-359.
- Evans, G.W. (2004). The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59, 77-92.
- Fauth, R.C., Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2007). Welcome to the neighborhood? Long term impacts of moving to low poverty neighborhoods on poor children's and adolescents' outcomes. *Journal of research on adolescence*, 17(2), 249-284.
- Feeny, T., & Boyden, J. (2004). Acting in adversity: Rethinking the causes, experiences and effects of child poverty in contemporary literature. Literature and thought on Children and Poverty, in *Children and Poverty Series Working Paper: 116*.
- Forbes, J., & Sime, D. (2016). Relations between child poverty and new migrant child status, academic attainment and social participation: Insights using social capital theory. *Education Sciences*, 6(3), 24.
- Frazer, H. and Marlier, E. (2007), Tackling child poverty and promoting the social inclusion of children in the EU: Key lessons, Independent overview based on national reports of the national independent experts on social inclusion, Brussels: European Commission.
- Ghate, D. and Hazel, N. (2002). *Parenting in Poor Environments*. London: Jessica Kingsley.
- Gill, O. (2001). *Invisible children: child and family poverty in Bristol, Bath, Gloucestershire, Somerset and Wiltshire*. Barnardo's South West.
- Griggs, M. J., & Walker, R. (2008). The costs of child poverty for individuals and society: a literature review.
- Hamilton, K. (2012), 'Low-Income Families and Coping Through Brands: Inclusion or Stigma?', *Sociology*, 46(1): 74-90.
- Hennessy, E., & Heary, C. (2005). Exploring children's views through focus groups. In S. Greene & D. Hogan (Eds.), *Researching children's experience: Approaches and methods* (pp. 236-252). London: Sage.
- Hick P., Visser J., and MacNab N., (2007) Education and Social Exclusion in Abrams, D., Christian, J., & Gordon, D. (Eds.). (2007). *Multidisciplinary handbook of social exclusion research*. John Wiley & Sons.
- Hill, M. (2005) Ethical considerations in researching children's experiences. In Greene, S. and Hogan, D. (eds). *Researching Children's Experience: Approaches and Methods*, London: Sage Publications.
- Horgan, G (2009). *Speaking Out Against Poverty: voices of children living in disadvantaged areas*. Ulster: University of Ulster, Save The Children.
- Hutchison P., Abrams D., Christian J., (2007) The Social Psychology of Exclusion in Abrams, D., Christian, J., & Gordon, D. (Eds.). (2007). *Multidisciplinary handbook of social exclusion research*. John Wiley & Sons.

- ILO, OECD, IOM, UNICEF (2019) Ending child labour, forced labour and human trafficking in global supply chains, Geneva, ISBN 978-92-2-133701-0.
- Juvonen, J., & Graham, S. (Eds.) (2001). *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized*. New York: The Guilford Press.
- Killen, M., & Rutland, A. (2011). *Children and social exclusion: Morality, prejudice, and group identity*. John Wiley & Sons.
- Klasen, S. (2001). Social exclusion, children and education. Implications of a rights-based approach. *European Societies*, 3(4), 413-445.
- Lareau, An. (2003) *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*. Berkeley: University of California Press.
- Lewis, O. (1968). *A study of slum culture: Backgrounds for La Vida*. Random House.
- Lister, R., (2004). *Poverty*, Cambridge: Polity Press.
- Luby, J., .et al (2013). The effects of poverty on childhood brain development: the mediating effect of caregiving and stressful life events. *JAMA pediatrics*, 167(12), 1135-1142.
- Main, G., & Bradshaw, J. (2014). Child poverty and social exclusion: Final report of 2012 PSE study. Report on Poverty and Social Exclusion in the UK. York: University of York.
- McKendrick, J. H. (2014). Geographies of children's well-being: In, of and for space. In *Handbook of child well-being: Theories, methods and policies in global perspective* (pp. 279-300). Springer.
- Micklewright, J. (2002). Social exclusion and children: A European view for a US debate. *LSE STICERD Research Paper No. CASE051*.
- Middleton, S., Ashworth, K. and Walker, R. (1994), *Family Fortunes: Pressures on Parents and Children in the 1990s*, London: Child Poverty Action Group.
- Millar, J. and Ridge, T. (2001). Families, poverty, work and care: A review of the literature on lone parents and low-income couple families with children. *DWP Research Report No. 153*, Leeds: Corporate Document Services.
- Morrow V. (2001a). *Networks and Neighbourhoods: Children's and Young People's Perspectives*. Health Development Agency: London.
- Mouriki, A., Michailidou, M., & Gazon, E. (2007). Incorporating the views of children into the policies combating poverty and social exclusion in Spyrou, S., et al (2007). Integrating children's perspectives in policy-making to combat poverty and social exclusion experienced by single-parent families: a transnational comparative approach. http://eprints.lincoln.ac.uk/id/eprint/3219/1/Final_Cross_National_Report.pdf
- Redmond, G. (2009). Children as actors: How does the child perspectives literature treat agency in the context of poverty? *Social Policy and Society*, 8(4), 541-550.
- Ridge, T. (2002). *Childhood poverty and social exclusion: From a child's perspective*. Policy Press.
- Ridge, T. (2009). Living with poverty: A review of the literature on children's and families' experiences of poverty. Department for Work and Pensions. *Research Report No 594*.
- Ridge, T., & Millar, J. (2000). Excluding children: Autonomy, friendship and the experience of the care system. *Social policy & administration*, 34(2), 160-175.
- Ridge, T. (2003). Listening to children: developing a child-centred approach to childhood poverty in the UK. *Family Matters*, (65), 4-9.

- Ridge, T. (2006b). Childhood Poverty: A Barrier to Social Participation and Inclusion, in J. Davis, Tisdall, K., Prout, A. and Hill, M (ed.), (2006), *Children, Young People and Social Inclusion: Participation for What?*. Bristol: Policy Press.
- Roker D., (1998) *Worth More than this: Young People Growing Up in Family Poverty*. The Children's Society: London.
- Ruddick, S. (2003). The politics of aging: Globalization and the restructuring of youth and childhood. *Antipode*, 35(2), 334-362.
- Sampson, R.J., Raudenbush, S.W., & Earls, F. (1997). Neighborhoods and violent crime: A multilevel study of collective efficacy. *Science*, 277(5328), 918-924.
- Shropshire J, Middleton S., (1999) *Small Expectations: Learning to be Poor*. York Publishing Services: York.
- Small, M. L., & Newman, K. (2001). Urban poverty after the truly disadvantaged: The rediscovery of the family, the neighborhood, and culture. *Annual Review of sociology*, 27(1), 23-45.
- Spencer, N. (2010). *Poverty and child health in the European Region. Poverty and social exclusion in the European Region: health systems respond*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Tisdall, K., Prout, A. and Hill, M (ed.)(2006) *Children, Young People and Social Inclusion: Participation for What?*. Bristol: Policy Press.
- UNICEF (2019), Annual Report 2018: For every child, every right, ISBN: 978-92-806-5032-7
- Unicef (2019). Best of UNICEF Research 2019, *Miscellanea*, UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence.
- Unicef and the GCCP, (2017), A World free from child poverty: a guide to the task to achieve the vision, New York:Unicef ISBN: 978-0-692-81327-0.
- Uprichard, E (2008) Children as 'being and becomings': Children, childhood and temporality. *Children & Society* 22(4): 303-313.
- Van der Hoek, T. (2005). Through children's eyes: An initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands. UN.
- Vizard, P., et al (2018). Child poverty and multidimensional disadvantage: Tackling "data exclusion" and extending the evidence base on "missing" and "invisible" children. *LSE Centre for Analysis of Social Exclusion*. Available online.
- Willow C., (2002) *Bread is Free: Children and Young People Talk about Poverty*. Children's Rights Alliance: Save the Children Fund: London.

6.2. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ακάλεστου, Λ., & Δαφέρμος, Μ. (2016). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ψυχική και σωματική ανάπτυξη των παιδιών, των εφήβων και των νέων στην Ελλάδα: μία κριτική ανασκόπηση και μετα-ανάλυση των μελετών μεταξύ των ετών 2008-2015. *Ελεύθερα*, (8) 3-53.
- Ακρίβου Ε, Μπονώτη Φ, Δερμιτζάκη Ε, (2016), Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση, *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 4 (2), 305-322,
- Γιώτσα, Ά. (2004). Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας: ομοιότητες και διαφορές με τη μορφή της οικογένειας σε άλλες χώρες. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 3, 25-41.

- Δασκαλάκης Δ, (2013), “Κρίση παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού” στο Συνέδριο “Παιδική ηλικία: Κοινωνιολογικές, πολιτισμικές, ιστορικές και παιδαγωγικές διαστάσεις”, Αθήνα 11-14 Απριλίου 2013, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ, Εργαστήριο Κοινωνικό Επιστημών, ISBN: 978-960-466-143-5.
- Λεριού, Ε., κ.ά. (2019). *Κατάρτιση ενός Νέου Μεθοδολογικού Πλαισίου Καταγραφής της Παιδικής Ενημερίας και Φτώχειας*, Working Paper No. 2019-02, C.W.-SMILE, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ματσαγγάνης Μ., Λεβέντη Χρ., Καναβίτσα Ελ., Φλεβοτόμου Μ., (2017) *Μια αποδοικότερη πολιτική για την καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας*, ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ.
- Μητράκος, Θ. (2008). Παιδική φτώχεια: Πρόσφατες εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες. Οικονομικό Δελτίο, 30/5/2008.
- Νικολαΐδης Ηλ., (2017), *Γιατί η Ελλάδα πρέπει να επενδύσει στην προσχολική αγωγή*, Φεβρουάριος, 2017, ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ.
- Παπαθεοδώρου Χρ., Δαφέρμος Γ., (2010), *Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008*, Επιστημονικές Εκθέσεις (Reports)/2, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ: Αθήνα.
- Φερόνας Αν, (2019), *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα: Διόνικος.

